

TÜSKÉS GÁBOR

„A [...] Gondviselés elküldött engem puszta hazámba [...] szabadságért kiáltó szózatnak”

A pátria ábrázolása
Rákóczi *Confessio peccatoris* és *Mémoires* című műveiben

A tanulmányban II. Rákóczi Ferenc két önéletrajzi munkája alapján azt vizsgálom, hogyan ábrázolja a szerző a franciaországi, majd törökországi száműzetésből visszatekintve Magyarországot; az ország történelmét, társadalmát és gazdaságát; miként jeleníti meg a szabadságharc előzményeit, katonai és más összefüggéseit; s milyen minták, motívumok és gondolati alakzatok határozzák meg az elhagyott haza képét. Választ keresek arra a kérdésre, hogy a Habsburgok uralmi ambíciói, a nemzeti ellenállás és a patriotizmus összefüggésében hogyan alkalmazza Rákóczi a tényszerűséget, milyen módon hozza létre a szerzői fikciót és a fikcionalitást, s milyen eszközökkel és milyen céllal funkcionálisítja a haza képét.

A FORRÁSOK

Rákóczi *Confessio peccatoris* (1716–1720) és *Mémoires*-ja (1717–1730 előtt) a 18. századi önéletrajzi irodalom nemzetközileg kevésbé ismert darabjai. A *Mémoires* 1739-ben, a *Confessio* 1876-ban¹ jelent meg először nyomtatásban. A *Mémoires* a magyar történelem összefoglalásával, a Rákóczi által 1703–1711 között vezetett szabadságharc dokumentumaival és Bethlen Miklós apokrif emlékiratainak rövidített változatával együtt látott napvilágot először az *Histoire des révolutions de Hongrie* című gyűjteményben. Ez a kiadvány hosszú ideig befolyásolta az európai historiográfia képét a magyarokról és a magyar történelemről, s két évszázadon át hatott a magyar poli-

¹ *Principis Francisci II. Rákóczi Confessiones et Aspirationes principis christiani, e codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis. Commissio fontium historiae patriae Academicæ Scientiarum Hungaricæ. Budapest 1876* (a továbbiakban: *Conf.*); Magyarul lásd: RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások* (ford. Szepes Erika). Alexandra Könyvkiadó, Budapest 2003 (1. kiadás: 1979 (a továbbiakban: *Vall.*)).

tikai gondolkodásra. A *Mémoires* kritikai kiadása 1978-ban jelent meg.² A *Mémoires* szövege és a *Confessio* teljes korabeli francia fordításának erősen rövidített, kontaminált és modernizált változata 1977-ben,³ míg a két mű kissé rövidített angol fordítása 2019 elején látott napvilágot.⁴ A *Confessio* latin szövegének, továbbá teljes és kivonatos 18. századi francia fordításainak kritikai kiadásai előkészületben vannak.⁵

A két mű félfikciós jellege már első olvasásra szembetűnik, a fikcionalizálás pontos mértékét, eszköztárát, a történetileg hiteles leírás és a fikció közötti határt azonban – mint az önéletrajzi műfajokban általában – nehéz pontosan meghatározni. Ehhez járul, hogy Rákóczi Magyarország-képét eddig nem vizsgálták módszeresen. Van olyan vélemény, amely szerint reálisan ír az ország állapotáról, egy másik felfogás szerint azonban a saját politikája szempontjából ábrázolja és értelmezi a császári kormányzat álláspontját, az udvari csoportok érdekharcait és a magyar viszonyokat.⁶

Rákóczi munkái első pillantásra nem tűnnek másnak, mint életrajza, illetőleg annak egy része variációinak, augustinusi értelemben vett *retractatio*-jának. A figyelmes olvasás azonban új részletekre is fényt derít. A grosbois-i kamalduli kolostor, amelyben a két művet elgondolta, s a *Confessio* egy részét és a *Mémoires* első változatát leírta, döntő helyszínné vált számára,

² II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig (*Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*) (ford. Vas István). Akadémiai Kiadó, Budapest 1978 (a továbbiakban: *Mém.*).

³ *L'autobiographie d'un prince rebelle. Confession et Mémoires de François II Rákóczi*. Choix des textes, préface et commentaires par Béla Köpeczi, établissement du texte d'après l'édition de 1739 des Mémoires et le manuscrit de la traduction française de la Confession par Ilona Kovács. Corvina, Budapest 1977.

⁴ Ferenc RÁKÓCZI II: *Confessio peccatoris* (translation and notes by Bernard Adams, preface by Robert Evans, essay by Gábor Tüskés). Corvina, Budapest 2019.; Ferenc RÁKÓCZI II: *Mémoires* (translation and notes by Bernard Adams, essay by Gábor Tüskés). Corvina, Budapest 2019.

⁵ François II RÁKÓCZI: *Confession d'un pécheur*. Traduite du latin par Chrysostome Jourdain. Édition critique avec introduction et notes établie sous la dir. de Gábor Tüskés. Avant-propos de Jean Garapon. Avec collaboration de Csenge Aradi, Ildikó Gausz, Zsuzsanna Hátori Nagy, Réka Lengyel, Zsolt Szebelédi, Ferenc Tóth et Anna Tüskés. Édition revue et préparée par Michel Marty. Champion, Paris 2020.

⁶ R. VÁRKONYI Ágnes: Narráció és elmélkedés II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művében. In BALÁZS Mihály – GÁBOR Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai, 2006. május 24–27., Kolozsvár*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár 2007, 167–198., 185., 196.; KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, 554–556.

ahol megtalálta írói hangját, és ahova gondolatban újra meg újra visszatért. Az életpályát a születéstől a megírás idejéig átfogó, három könyvre tagolt *Confessio* egyik különlegessége, hogy történeti, politikai, etikai és vallási felfogását Rákóczi következetesen a saját életére és a magyar történelemre vonatkoztatja. A vallási konfesszió augustinusi hagyományát keresztezi a politikusi hivatást középpontba helyező önéletrajzok vonulata. Rákóczi az elbeszélésbe szövi bele a gondolati elemeket és személyes véleményét, s bár a háttérrel és a fő motivációt a szabadságharc és annak igazolása adja, ennek részletes történetét nem itt, hanem egy másik műben, a *Mémoires*-ban beszéli el. Magyarország történetének és jelen viszonyainak bemutatása a *Confessió*ban folyamatosan váltakozik a személyes múlt eseményeivel, a szabadságharc előzményeinek és néhány fontosabb mozzanatának felidézésével, a bibliai idővel, a teremtés örökkévalóságával, saját lelki életének aktuális helyzetével és az elképzelt jövővel. Az élettel kapcsolatos meghatározó döntéseket árnyaltan reflektálja, és hatásosan jelenetezi. Az elbeszélte tények egy „magasabb igazság” megerősítését szolgálják.

Politikai, államelméleti elképzeléseit Rákóczi gyakran vallási szimbólumok, allegóriák és metaforák segítségével fejezi ki vagy sejteti. Ezek között központi helyet foglal el a pásztor és a nyáj bibliai eredetű metaforája, valamint a Mózes–Rákóczi párhuzam: mindkettő a fejedelem és a magyar nép viszonyáról alkotott felfogását jellemzi. Rákóczi a száműzetésben is nyája, azaz Magyarország és Erdély népe pásztorának tartja magát, aki a nép szószólója akar lenni Isten előtt. Providenciális történelemszemlélete értelmében ismételten önmagát vádolja, hogy rosszul vezette nyáját, de a nyáj is tévelygett, s ezért megérdemelték a büntetést.⁷ A túlzott önvád és általában a túlzás a *Confessio* egyik fontos retorikai alakzata, nem csak Rákóczi magánéletének megítélésében. A műben megrajzolt Magyarország-kép valóságtartalmát illetően szem előtt kell tartani, hogy Rákóczi jó megfigyelő, de fantáziája is működik; története egy része nem igazolható forrásokkal, sok mindent elhallgat, s gyakran használja korábbi kiáltványai, rendeletei, beszédei, levelei és követi utasításai fogalomkészletét, kifejezéseit. A *Confessio* elsősorban ott tekinthető történetileg hitelesnek, ahol Rákóczi személyes tapasztalatok és megbízható híradások alapján ír, s állításai más forrásokból ellenőrizhetők. Megállapításai mindenekelőtt ott vitathatók, ahol kritikátlanul veszi át mások véleményét, felületesen ismeri a helyzetet vagy nem elég alapos az okok

⁷ KÖPECZI: *A bujdosó Rákóczi*, 499.

feltárásában, illetőleg ahol fokozott irodalmi ambíció, apologetikus szándék vagy személyes elfogultság vezet.⁸

A *Mémoires* különlegessége, hogy kortörténeti forrás, egyéni hangvételű írói alkotás és politikai védőirat egyszerre. Rákóczi ezzel a munkával akarta tájékoztatni az európai közvéleményt a szabadságharc okairól, lefolyásáról, s igazolni kívánta cselekedeteit és az esetleges újrakezdést.⁹ Többször utal a *Confessióra*, melytől elvben igyekszik elhatárolni a művet – valójában azonban számos szerkezeti, tartalmi, motivikus, retorikai és szemléleti összefüggés található a két munka között. Bár a *Mémoires* „Örök Igazsághoz” címzett ajánló levelében deklarálja a hitelesség igényét, Rákóczi itt is erősen szubjektív:¹⁰ mindvégig saját személyiségét állítja a középpontba, miközben váltogatja a főúr, a hadvezér és a diplomata nézőpontjait. Szemléletes leírások és portrék sorát illeszti az elbeszélésbe, s figyel a cselekedetek motivációira és a jellemek sajátosságaira.

Látásmódja kritikus és önkritikus egyszerre; kritikája azonban néha szándékosan túlzó. Némely eseményt részben másként ad elő itt, mint a *Confessióban*. Rendszeresen mérlegeli a körülményeket, értékkel, véleményt mond, de sok mindent elhallgat, s előfordulnak tárgyi tévedések, alaptalan általánosítások és a későbbi események hatása alatt készült jellemzések is. Sajátos feszültség áll fenn a megfogalmazás tárgyilagosságra törekvése, az események kavargása és az ország helyzete, sorsa fölött érzett fájdalom, a szabadságvágy és a zsarnokgyűlölet szenvedélyes, néha patetikus kifejezése között. Az erős affektivitás és az érzelmek fölötti uralkodás szándékának kettőssége mindenütt jelen van. Rákóczi történelemszemlélete nem objektív: újra meg újra igazolni kívánja, hogy Magyarországnak és Erdélynek el kell szakadnia a Habsburg-háztól, s biztosítani kell függetlenségüket és szabadságjogaikat. Műfaját tekintve a mű a hagyományos értelemben vett történelmi, politikai, katonai *mémoire* és az augustinusi *confessio* között helyezkedik el.

⁸ Tüskés Gábor: Fikció és valóság a *Confessio peccatoris*ban. A lengyelországi emigráció ábrázolása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018), 565–579.

⁹ Köpeczi: *A bujdosó Rákóczi*, 551.

¹⁰ Vörös Imre: Objektivitás és szubjektivitás Rákóczi Emlékirataiban. In Sinkovics István – Gyenis Vilmos (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészek előadásai*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest 1978, 106–115.

A MAGYAR TÖRTÉNELEM RÁKÓCZINÁL

Magyarország és Erdély történetével a *Mémoires*-ban az 1704-es év hadműveleteit elbeszélő rész bevezetőjében foglalkozik Rákóczi.¹¹ Történelemszemlélete szorosan összefügg a szabadságharc publicisztikájával. A történeti visszapillantás a magyarokat lázadóknak nevező vádak elleni védekezés, valamint az ország aktuális állapotának bemutatása keretébe illeszkedik. Ez a vád azóta él, írja, mióta az ország elvesztette királyát a mohácsi ütközetben (1526), a magyarok pártokra szakadtak, és I. Ferdinándot (1526–1564) választották királynak. A királyok között voltak, akik „*juhaik gyapjával idegeneket akartak felöltöztetni*”, megszegték a törvényt, s törvényeik megvédésére kényszerítették a magyarokat. Megkülönbözteti az egyéni nagyravágyás okozta lázadásokat a szabadságjogok törvényes védelmétől. I. Szent László király (1077–1095) példáját idézi, aki a szabadságjogok megőrzéséért fogott fegyvert egy idegenek tanácsával kormányzó király ellen, s megfosztotta trónjától. Antonio Bonfini, Mátyás király történetírójának munkájára (*Rerum Ungaricarum decades*, 1488–1497) hivatkozva állítja, a Habsburg királyok előtti időben nagyrészt becsvágyó főurak szították a királyok elleni lázadásokat, a megyék csak ritkán keltek fel ellenük. A Habsburgok alatt az utóbbiak mindig csak az esküszegő és törvényt sértő királyok ellen keltek fel a szabadság védelmére.

*„Les traits dont le pinceau autrichien dépeint les Hongrois – folytatja Rákóczi – sont grossiers, et les couleurs en sont noires; [...] tantôt ils les blâment de leurs mœurs grossières, rustiques et barbares, tantôt ils les taxent de l’ignorance des Sciences et des beaux Arts, quelquefois de leur débauche, de leur oisiveté et de leur avarice. Mais hélas! Ce qui s’est passé dans une guerre de huit ans et qui est raconté dans cet Ouvrage ne convaincra pas les Autrichiens de fausseté, car ce qui y est rapporté, n’est que des signes manifestes et des fruits amers de la domination paternelle de la Maison d’Autriche, sous lesquelles toute la Nation a contracté les véritables propriétés d’enfants mal élevés.”*¹²

Rákóczi itt támadásba megy át: retorikai kérdések sorával számon kéri a Habsburgokon a kollégiumok és akadémiák alapítását, s hiányolja az ifjúság felhasználását az udvar vagy a háború feladataira. Nehezményezi, hogy nem

¹¹ *Mém.*, 53–56.

¹² Uo. 55.

vezették be az ipart és a kereskedelmet a nép közé, s a zsarolással maguk kényszerítették a magyarokat „*saját szükségleteinek összezsugorgatására*”. A polgárosodásnak ez a vázlatos programja egy hazafias indulattal telített részben kapott helyet. Azzal, hogy elismeri a vádak lényegét, Rákóczi az ellenfél érveit fordítja a Habsburgok ellen, s fölveti felelősségüket. A Habsburgok uralmát Isten igazságos büntetésének nevezi, míg önmagát „*méltatlan eszköz*”-nek tartja arra, hogy felébressze a magyarok szabadságszeretétét.

Ezt követően Erdély történelme felé fordul; forrásként az „erdélyi évkönyvek”-re, köztük Bethlen Farkas munkájára hivatkozik.¹³ Az isteni gondviselés művét látja abban, hogy „*a magyar János királynak adta Erdélyt és a hozzá tartozó Partiumot mint külön országot*”, amelyben megőrizték a szabadság törvényekkel biztosított mintaképét. Az Erdélyi Fejedelemséget a Habsburgok „*a zavarosban halászva*” szerezték meg a Báthoriak idején, állítja, majd „*az öregek hitelre érdemes hagyományából*”, azaz a szájhagyomány alapján előad egy részben fiktív történetet a Bocskai felkelés (1604–1606) kezdetéről; a „*németek között*”, azaz jórészt Bécsben és Prágában nevelkedett Bocskai István erdélyi fejedelem intrikával történt elidegenítéséről korábbi környezetétől. Csak röviden utal Bethlen Gábor, I. Rákóczi György és Thököly Imre Habsburg-ellenes harcaira, mint az új században övele kezdődött események előzményeire:

„*Je rapporte ceci entant – írja – que les violations des Libertés et leurs réparations ont été la cause des guerres, et non entant que celles-ci concernoient la propagation des Religions hétérodoxes.*”¹⁴

További utalást tesz Erdély történetére Rákóczi az 1707-es erdélyi fejedelmi beiktatásának leírása kapcsán.¹⁵ Eszerint a Habsburgok magyarországi uralmának növekedésével és Erdélyre vonatkozó szándékainak nyilvánvalóvá válásával egy időben a fejedelmek kénytelenek voltak óvatos magatartást tanúsítani a törökökkel szemben.

„*Boskay, Sigismond mon Trisaïeul, Gabriel Bathori [...], Gabriel Bethlehem, et les deux Georges mes Aïeux, gardoient quelques mesures dans ces ménagemens, mais après leur décès, les factions de Barcsay, de Jean Kémény et de Rédey, qui prétendoient tous en même tems à la Principauté*

¹³ *Mém.*, 56–57.

¹⁴ Uo. 57.

¹⁵ Uo. 150–151.

aient partagé les Etats, Apaffy se soumit à la Porte avec plus de bassesse que les Turcs n’eussent peut-être exigé si on ne leur eût pas déféré de bon gré.”¹⁶

A *Confessio* I. könyvében a felkelés előzményeinek számbavételekor Rákóczi részletesen kitér az erdélyi eseményekre.¹⁷ Munkács várának feladása (1688) után Thököly alig tudott létrehozni egy három-négyezer fős sereget, írja, míg Apafi fejedelem különféle terveket szőtt a törökkel kötött szövetség fölbontására. Erre végül első minisztere, a bécsi udvarnak is szolgálatában álló Teleki Mihály vette rá. A fejedelem és a császár közötti egyezség értelmében a fejedelem belépett a törökök elleni szövetségbe, hozzájárult osztrák csapatok erdélyi állomásozásához, s biztonsági célokra átadott két erődöt. A császár biztosította a fejedelmet, hogy megőrzi az erdélyiek kiváltságait és szabadságjogait, fiát apja halála után elismeri Erdély fejedelmének, s a háború végeztével az átadott erődöket kiüríti. A megállapodás megkötése után azonban a császári csapatok behatoltak az országba, szabadon garázdálkodtak, s a fejedelmet családi várába való visszavonulásra kényszerítették. Rákóczi jelzi: Apafi halála (1690) után a császáriak Váradot is elfoglalták, amivel közvetve a bécsi udvar hitszegésére emlékeztet. Az újabb kutatások szerint Rákóczi elfogultan ítéli meg Teleki Mihály politikai szerepét;¹⁸ Apafi nem két, hanem tizenkét várat adott át; fiát, II. Apafi Mihályt rövid uralkodás után lemondatták (1695), Bécsbe hívták, és nem engedték vissza Erdélybe.

A Habsburgokat a *Mémoires* szerint a török elleni háború sikere „*tette felfuvalkodottá*”, majd az 1687–1688. évi pozsonyi országgyűlésen I. Lipót (1657–1705) elérte fia, I. József (1705–1711) örökös királlyá koronázását.¹⁹ Rákóczi megemlíti, hogy ezt megelőzően az Antonio Caraffa tábornok alatt emelt eperjesi „*gyászos theatrum*” (1687) ítélete alapján több mint hetven nemest végeztek ki törvénytelenül. A *Confessio* I. könyvében ugyanezen esemény kapcsán „*a nemesség igen sok élharcosá*”-ra és vezetőjére utal, akiket „*hóhérok keze által irtóztatós kínzásokkal meggyötörve szétmarcangoltak*”.²⁰ A kutatás mai állása szerint összeesküvés koholt vádjával valójában összesen huszonnégy polgárt és nemest ítéltek halálra és végeztek ki 1687 tavaszán. Rákóczi megjegyzi azt is, hogy gróf Draskovich Miklós or-

¹⁶ *Mém.*, 151.

¹⁷ *Conf.*, 49–51.

¹⁸ *Vall.*, 328. – jegyzet a 46. laphoz.

¹⁹ *Mém.*, 57–58.

²⁰ „*carnificium manu torturis immanibus cruciati, dilaniati fuerant*”, lásd *Conf.*, 51.

szágbíró hirtelen halálát (1687) „mindenki közmegegyezéssel mérgezésnek tulajdonította”. A főurak ettől úgy megrémültek, hogy senki nem mert szembe szállni a bécsi udvarral.

I. József koronázása kapcsán Rákóczi a *Mémoires*-ban és a *Confessióban* egyaránt utal II. András király másutt – így például bécsújhelyi fogságának és perbefogásának ismertetésében – is hivatkozott *Aranybullájára* (1222), amelynek ellenállási záradékáról az említett országgyűlés lemondott.²¹ A *Confessióban* előadja, hogy ettől kezdve nem az országgyűlés, hanem az udvar határozta meg a segélyek és hozzájárulások mennyiségét, s a hadbiztos hajtatta be ezt tetszése szerint a császári katonasággal, barbár módon. Ez a helyzet okozta a Tokaji Ferenc és néhány más ember által vezetett hegyaljai felkelést 1697-ben, amelynek előkészületeiről állítása szerint Rákóczi nem tudott, s amely elől a lehetséges gyanú elhárítása érdekében Bécsbe menekült. Mindez jelzi, a történeti visszapillantás egy teocentrikus történelemfilozófia keretébe illeszkedik, melyet egyetlen politikai eszme tölt ki: Magyarország és Erdély elveszett szabadságának a visszaszerzése.

Rákóczi történelemfelfogását árnyalja a *Confessio* II. könyvének az a részlete, amelyben a magyar nép ügyeiről elmélkedik.²² Hangsúlyozza: nem a nép történetét kívánja előadni, hanem a gondviselés döntéseit akarja imádni benne. Felidézi a pogány magyarok keresztény hitre térését, emlékeztet Magyarországon szent királyainak jámborságára és a „virágzó szabadság”-ra, „mely az idő múlásával fényűzéssé fajult, majd szabadosságra hajlott. Így eltávolodott tőled, és kutakat ásva magának elhagyott téged, az eleven forrást, és megérdemelte ostorodat. Haragod ezt az ostort először a törökök előrenyomulásával, a főurak pártütésével és viszályával, a vallási villongások bevezetésével és végül a dicsőség kioltásával mutatta meg a népnek. Így nyújtottad neki haragodban a szerfölött keserű poharat egy vele ellenséges, idegen nép igája [...] által [...]”.²³ A bibliai utalásokban gazdag idézet aláhúzza, hogy Rákóczi szerint a magyarok sorsát az isteni gondviselés határozza meg. Az ószövetségi történelemfelfogás értelmében hangsúlyozza, Isten bűnei miatt bünteti az országot. Ebben a motívumban, mely mindkét

²¹ *Mém.*, 58; *Conf.*, 51.

²² *Conf.*, 166–168.

²³ „floreus libertas, quae successu temporis, postquam in luxum degenerasset, in licentiam conversa est; sic deviauit a te, et sibi cisternas fodiens deseruit te, fontem vivum, et flagella tua promeruit. Monstravit illi furor tuus illa primo per Turcarum progressus, per scissiones et discordias Magnatum, per introductam dissensionem religionum, denique per extinctionem claritatis; et sic propinasti ei in ira tua calicem amarum nimis per jugum gentis exterae inimicae sibi”, lásd *Conf.*, 166.

műben többször ismétlődik, egy olyan történelemértelmező modell hatása érvényesül, amely a 16. századtól kezdve hangsúlyosan jelen van a magyar irodalomban.²⁴ A magyarok bűnösségének elképzelését a 16–17. századi német szerzők egy része is terjesztette, s gyakran ezt nevezték meg a török elleni harc kudarcának egyik fő okaként. Mindez jelzi, Rákóczit viszonylag kevés dolog érdekelte a történelemből – csaknem kizárólag az, amit nehézség nélkül be tudott illeszteni érvelésébe.

TÁRSADALOM, GAZDASÁG, A SZABADSÁGHARC ELŐTÖRTÉNETE

Magyarország gazdasági helyzetét Rákóczi a *Mémoires* elején exponálja. A bécsújhelyi börtönből történt szökése utáni események és a Lengyelországban töltött két év összegző áttekintése után megállapítja:

„[s]ur ces entrefaites, le Peuple hongrois étoit opprimé par les actions et les augmentations d’impôts insupportables. Il avoit été ordonné que les Comtes levassent 12 000 hommes pour être envoyés en Italie et dans l’Empire. Le prix du sel, qui est très abondant dans le Royaume, avoit été tellement augmenté par l’imposition des Douanes que le pauvre peuple étoit contraint de manger son pain sans le saler.”²⁵

Ehhez járult a vámhivatalokban és az adókiivetésnél elkövetett sok visszaélés; a vám- és sóházörök oly mértékben kegyetlenkedtek, hogy a rendeletek megszegői az erdőkbe menekültek félelmükben a büntetéstől.

A képet tovább árnyalja az 1704-es események bevezetőjében adott társadalomrajz.²⁶ Rákóczi bemutatja a különböző rétegek gazdasági helyzetét, érdekeit, politikai állásfoglalását, felekezeti viszonyait és mentalitását. A feudális főúr álláspontját képviseli, miközben feltárja a rendek hibáit, s utal a köztük

²⁴ ÖZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1991.; BITSKEY István: A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban. In Uő: *Mars és Pallas között. Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2006, 37–60., 44–45., 50–51.; IMRE Mihály: *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*. Tisztántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen 2015, 367.

²⁵ *Mém.*, 20.

²⁶ Uo. 58–65.

lévő ellentétekre. Ismételten bírálja az ausztriai uralom szerepét, a szabadságharc és a hadsereg feltételezett érdekei alapján értékeli. Társadalomkritikája együtt jár a kritikus önvizsgálattal és értelemkereséssel.

Magyarország négy rendjének számbavétele előtt a „nép”, azaz a parasztok és jobbágyság helyzetével foglalkozik. Utal a II. Jagelló Ulászló király (1490–1516) alatt végbement parasztfelkelésre (1514), amelynek leverését követően a népet szolgaságra vetették, s a nemesség korlátlan jogot nyert jobbágyságai fölött. Míg a szlávok vagy oroszok elég türelmesen viselik helyzetüket, a magyar jobbágyság gyűlölik az egész nemesi rendet. Az úgynevezett „szabadosok”, azaz a hajdúvárosok szabad költözési joggal rendelkező lakóinak helyzete jobb, mint a parasztságnaké, mivel János király (1526–1540) idejétől kezdve kiváltságokat kaptak az erdélyi fejedelmektől a háborús szolgálat fejében. A szabadosok azonban gyakori helyváltoztatással igyekeztek kibújni szolgáltatási kötelezettségeik alól, s ezzel „megcsalták az országot és a nemességet”. A kétszeresen elnyomott nép helyzetének ábrázolásában Rákóczi irodalmi eszközökkel is érzékelteti a szociális gondolat és a függetlenségi törekvések összetartozását.

Az *első rend* a klérus, amely az ausztriai uralom óta, Rákóczi szerint, rosszul teljesíti Szent István és más királyok szándékait. A káptalanok teljesen felhagytak az ifjúság oktatásával, különösen, mióta a jezsuiták foglalkoznak ezzel. A magyar jezsuiták – írja a cseh jezsuiták neveltje – „mindenekelőtt nagy gyűlöletet sugalmaztak Kálvin és Luther követői ellen” az ifjúságnak. A tanulmányaikban kitűnt ifjakat „a jezsuiták közt tartották vissza”. A klérus „keserű vakbuzgóságra” nevelte a világiakat; azt hitte, hogy a katolikus vallás megőrzése az ausztriai uralomtól függ, ami ellen fegyvert fogni annyi, mint *ipso facto* egyházi átok alá kerülni. A háború elején ezért sokáig nélkülöznie kellett a lelkipásztorokat, akik a protestáns felekezetek támogatása miatt az „eretnekek cinkosának” tekintették.

Rákóczi szerint püspökségre Lipót császár csak a jezsuiták által ajánlott személyeket nevezte ki, akik a legalacsonyabb nemességből származtak vagy népi eredetűek voltak.

„Comme le Peuple et la plus grande partie de la Noblesse suivoient les Confessions hétérodoxes, les Pasteurs manquant d’auditeurs, sous ce prétexte ne vaquoient point à la prédication ni ne catéchisoient point la Jeunesse, ils exigeoient cependant, à la rigueur, de leurs Paroissiens les dixmes et autres redevances, ils amassoient de l’argent pour leurs parens

roturiers; les Eglises à demi ruinées restoient dépouillées de leurs ornements, et à peine y gardoit-on quelque propreté.”²⁷

Az egri püspök, azaz Telekessy István (1633–1715) nem kedvelte az ausztriai uralmat, s az ő segítségével Rákóczi a saját pártján tartotta a klérusnak azt a részét, „*mely nem követte a jezsuiták érzelmeit*”. A hadsereg túlnyomó többsége a kálvinista felekezethez tartozott, és a katonák katolikus papok iránti tiszteletlensége az egyház rombolásának látszott a Rákóczit követő főurak szemében. A tolerancia és az államrezon jegyében említi a heves vallásügyi vitákat és az ezekben elért megegyezést.

A **második rendet** a főnemesek alkotják. Lakhelyük Alsó-Magyarország, továbbá a Vág-vidék tizenegy, és Felső-Magyarország tizenhárom megyéje. Közülük sokan Ausztriából vagy Stájerországból nősültek, Bécsben nevelkedtek; birtokaik Stájerország, Ausztria vagy Morvaország határán voltak, s szívükben Ausztriához húztak. Nem akarták kockáztatni birtokukat és vagyonukat, vagy nem sokra becsülték Bercsényi gróf családját és személyét, ezért nem akartak Rákóczi mellé állni. Esterházy Pál nádor (1635–1713, nádor 1687-től) Rákóczi szerint csak a szájával pártolta ügyét, de nem teljesítette nádori kötelességét, mivel nem töltötte be a közvetítő szerepét. Rákóczi részletesen foglalkozik Bercsényi Miklós főgenerálissal, akinek személye, szelleme, hajlama és szokásai erősen megosztották a főurakat. Látszólag önként adták meg a tiszteletet neki:

*„aucun n'étoit sincère envers lui, ni les uns envers les autres. L'un méprisoit, médisoit, et souvent calomnioit l'autre devant moi, après avoir librement critiqué entre eux ma personne et mes actions.”*²⁸ A magasabb katonai rangot viselő főurak között „[i]l n'y avoit personne entre ceux qui avoient des emplois militaires, qui n'eût mérité de sévères, mais justes châtimens, pour n'avoir pas exécuté mes ordres; ils l'auroient sans doute souvent reçu, si leur ignorance en ce qu'il falloit faire, ou d'autres défauts, ne les eussent excusés, puisque manquant d'habiles Sujets, en mettant d'autres en leur place, je n'aurois pu suppléer à leur défaut.”²⁹

²⁷ *Mém.*, 60.

²⁸ Uo. 62.

²⁹ Uo.

A nép elszegényítése óta a főurak jövedelme is nagyon lecsökkent, birtokaik leromlottak, s elvesztették hitelüket és tekintélyüket a nemesség előtt.

A **harmadik rend** a nemesség és a katonaság, azaz a közép- és kisnemesség, amely Rákóczi szerint „*me montra toujours une affection constante et fidèle.*” Egyetlen sérelmük volt „a nagyok és tábornokok” büntetésének elmaradása. A katonapolitikai és művelődési szempontból bírálható hibákat Rákóczi történelmi okokkal magyarázza. Megállapítja, hogy

„[u]n véritable fils de la Patrie ne peut assez gémir de voir ce Corps si considérable dans l'Etat, entièrement négligé de l'éducation sous le Gouvernement autrichien, et mélangé de vils Sujets tirés d'entre le Peuple.”³⁰

A nevelés elhanyagolásának okát a főnemesség elszegényedésében látja. A nemesek jórészt csupán két lehetőség, a gazdálkodás vagy a jogi pálya között választhattak. A fiatal nemesek alkalmazása az alsóbb hivatalokban eljelentéktelenítette őket, és „sokan teljesen megfélekeztek a származásukkal járó kötelességükről”.

A nemesség legnagyobb része a lutheránus vagy a kálvinista felekezethez tartozott, s nem a jezsuitáknál tanult. Ez is közrejátszott Rákóczi szerint abban, hogy csak ritkán léphettek jogi pályára, „nevelésük még jobban elhanyagolódott, és durvább erkölcsökre szoktak”. Sokan „a nemességhez méltatlan” kereskedelemre vagy iparra adták gyermekeiket, a tehetségesebbekből ügyvédek és ügyészek lettek. A sok jogász pereket szított a „nagyok közt”, melyek „megtöltötték a bírák és ügyvédek erszényét”. Az örökösödési törvények miatt néha a házasságok is családi viszályok forrásai voltak. A törvényszéki elnökök nagy vagyonokat gyűjtöttek, megvásárolták a főuraktól kastélyaikat, s a legmagasabb rangokig emelkedtek. A főurak és a nemesség eladósodására, a földek elzálogosítására az ausztriai elnyomás következtében később is visszatér.

A nemesség között járatlanság uralkodik a tudományokban és a hadművészetben – írja Rákóczi. Itt is utal a „gyászos eperjesi tragédiá”-ra, amely elpusztította „a legkülönb nemesembereket”. A török háborúk idején a végvárakban nevelkedett katonák már meghaltak vagy megöregedtek, ezért ebben a szabadságért kezdett utolsó háborúban – hadi tapasztalat híján – kizárólag a magyarok szilárdsága, bátorsága, jóakarata, tanulékonyága,

³⁰ *Mém.*, 63.

nagylelkűsége és elszántsága tudta folytatni a küzdelmet. Ha lettek volna mesterei a hadi tudományban, a nemesség és katonaság szívesen tanult és engedelmeskedett volna, és vitézségével megállta volna a helyét – állítja. Szembetűnő, hogy Rákóczi nem említi a nemesség egy részének Habsburgokkal való megegyezést szorgalmazó kísérleteit, a közteherviselést ellenző magatartását és a jobbágytörvény kijátszását. Elhallgatja a nemesi katonai vezetés és a paraszti származású katonaság ellentéteit, s nem részletezi a nemesség szerepét a szatmári békekötésben.

A **negyedik renddel**, a szabad királyi városok lakosságával csak röviden foglalkozik, de pontosan regisztrálja a nyugat-európai polgári fejlődés és a magyarországi helyzet különbségét.³¹ A városok szegénységét, a polgárok kis számát, az iparban való járatlanságát és a kézművesség hiányát egyaránt az ausztriai uralom rovására írja. Hűségüket és szeretetüket elégségesnek tartja, de csak szerény segítséget jelentettek neki. Többnyire boroszlói és danckai kereskedők ügynökei voltak, akik csak szolgálattal tudták fenntartani magukat – állítja.

A társadalmi viszonyok áttekintése után ismét a szabadságharc és annak közvetlen előzményei felé fordul Rákóczi figyelme.³²

„La divine Providence m’avait conduit dans ce Désert de ma Patrie, comme la Voix qui crioit aux Armes, à la Liberté. [...] mais cette voix n’étoit pas en état de donner ni la paye au Soldat, ni l’habillement, ni des armes, ni des chevaux.”³³

A metafora egyszerre idézi fel Keresztelő Szent János prófétai alakját és a kifosztott Magyarország képét. Az utóbbi hatását fokozza a *fertilitas*-toposz alkalmazása:

„Ce Royaume, que j’oserois dire surpasser tous ceux de l’Europe par les trésors de la Nature et par sa fertilité, perdoit sans retour tout l’argent qu’il avoit pu tirer de Pologne pour le prix de ses vins, et de l’Allemagne pour la vente de ses bestiaux; les Autrichiens l’enlevoient par des impôts et pendant la guerre des Turcs, l’argent qu’on avoit porté à Vienne, avoit

³¹ *Mém.*, 65.

³² Uo. 329.

³³ Uo. 65–66.

été employé pour les marchandises de l'Autriche, destinées pour les Troupes de l'Empereur.”³⁴

Az ezüstpénz hiánya kényszerítette Rákóczit a rézpénz bevezetésére, hogy ne kelljen adót kivetnie a népre. A „németek”, azaz a bécsi udvar által törvényellenesen behozott, a lakosokat nyomorgató vámokat el kellett törölni, az arany- és ezüsbányák azonban alig hozták be a rájuk fordított költséget.

A *Confessio* I. könyvében Rákóczi eleven képet rajzol az adóbehajtás során végrehajtott kegyetlenségekről és más visszaélésekről.³⁵ A császári katonaság eljárását a pénz kicsikarásában a pogány zsarnoksághoz hasonlítja. A fizetéseképtelenek feleségét a férjek jelenlétében megerőszakolták; másokat megkorbácsoltak, melynek következtében némelyek meghaltak. A jelentéktelen sérelmeket és panaszokat hanyagul vizsgálták ki, és gyakran halállal büntették. A közkatonák a népre, a tisztek a nemességre támadtak. Az ország törvényes kormányzása megingott, mivel a vármegyék tisztségviselői nem tudták ellátni feladatukat. A hadsereg ellátását biztosítani hivatott hadbiztosok is a nép romlását segítették elő. Némelyikük a „németektől”, azaz a császáriaktól kapta a megbízást, hogy ítélje el a magyarokat – mások a magyaroktól, hogy a kihágásokért a katonáktól beszédett bírság egy részét megszerezzék ajándék fejében. Voltak köztük olyanok, akik hatalmas uzsorakamattal kölcsönöztek pénzt a népnek és a vármegyéknek. Az őrhelyek előjáróit „*elviselhetetlen nyereszkedési vágy*” jellemezte. Egy részük magának tulajdonította a földek és mezők haszonélvezetét; kocsmákat, mészárszékeket és vámokat állítottak föl. Mások pénzt kölcsönöztek, és az uzsora megfizetése érdekében erőszakkal munkára kényszerítették a parasztokat.

A *Neoquistica Commissio* felállításával Lipót császár, esküjét megszegve, a koronához kívánta csatolni az országnak töröktől visszaszerzett határvidékeit. Arra kényszerítette a főurakat és nemeseket, hogy törvényszék előtt igazolják jogaikat, majd az okiratokat visszatartva megfosztották őket birtokaiktól, amelyeket csak hatalmas összegekért vásárolhattak vissza. Az így megszerzett uradalmakat a császár saját minisztereinek adományozta. A főnemeseket törvénytelen módon Bécsbe idézték, ahol „önkéntes segély” helyett állandó hozzájárulás megfizetésére, az ország törvényeinek megváltoztatására, a szegényebb nemesek nemesi méltóságuktól való megfosztására és a gazdagabbak korlátozására akarták kényszeríteni őket.

³⁴ *Mém.*, 66.

³⁵ *Conf.*, 64–66.

Az 1707-es fejedelmi beiktatás kapcsán Rákóczi röviden foglalkozik Erdély társadalmi viszonyaival a *Mémoires*-ban.³⁶ Itt a székelység volt a nemzet fő ereje, írja, akik mindnyájan a nemesség előjogait élvezték. Bátrak és engedelmesek, s nagyon alkalmasak a háborúra. De tisztségviselőik a törvénnyel ellenkező módon szolgásgba vetették őket, s visszatartották a hadi szolgálattól, hogy földjeiket műveljék. Ez az egykor harcias és virágzó nemzet teljesen elszegényedett; részben a „németek” végrehajtásai, részben a székely tisztségviselők visszaélései következtében. A székelység nem volt elegendő az ország védelmére, a magyar csapatokat azonban idegeneknek tekintették. A földesurak úgy bántak fegyvert viselő jobbágyaikkal, hogy „*megesett rajtuk a szívem*” – írja Rákóczi. Beiktatása előtt bele kellett egyeznie a törvénybe, mely szerint minden földesúr visszakövetelhetette azt a jobbágyát, aki hozzájárulása nélkül állt be hadseregébe. Megjegyzendő, ilyen törvény nem volt – a rendek csupán előterjesztést tettek a kényszerből vagy szükségből katonának beállt jobbágyok visszaküldésére, amit Rákóczi nem fogadott el.³⁷ Arról, hogy az erdélyi nemesség nem csekély része nem csatlakozott a szabadságharcához, Rákóczi nem szól.

A beiktatás leírását követően Rákóczi idilli képet rajzol Erdély földrajzi helyzetéről és természeti adottságairól. A fejedelemségnek szerinte semmije sem hiányzik:

*„Mais pour rendre à cette Principauté tout son éclat, il faudroit deux Princes consécutivement du même génie et travaillans sur le même plan, puisque l’âge de l’un ne suffiroit pas pour réformer les mœurs et changer le génie de trois différentes Nations dont elle est composée. [...] Quant à la guerre, on pourroit rendre cette Principauté presque impénétrable.”*³⁸
Előnyei a hadakozás terén nyilvánvalóak – állítja.

A MAGYAR KATONASÁG A SZABADSÁGHARCBAN

Rákóczi mindkét műben nagy figyelmet fordít a katonaságra: részletesen foglalkozik a tisztek és a katonák felkészültségével, alkalmasságával és hantatával, s többször tárgyalja a pénz, a fegyver és a szervezettség kérdéseit. Értékelése kritikus és önkritikus egyszerre, de gyakran megnevezi és elem-

³⁶ *Mém.*, 152–154.

³⁷ Uo. 252. – jegyzet a 151. 29. sorához.

³⁸ Uo. 155.

zi az okokat is, amelyek az eseményekhez vezettek. A *Mémoires*-nak jelentős részét teszi ki a hadi előkészületek, ütközetek, ostromok, győzelmek és vereségek leírása; a körülmények és a tábornokok tevékenységének mérlegelése. Rákóczi több csatában személyesen részt vett, s figyelemmel kísérte a tőle távol zajló hadi cselekményeket. A csaták egy részének lefolyásáról csupán jelentésekből értesült. Nem volt katonai képzettsége és gyakorlata, a háború közben igyekezett tanulni. Tapasztalatlansága miatt rendszeresen mások tanácsára szorult, elképzeléseit nem mindig tudta érvényesíteni.³⁹ Nem értette meg, hogy ez a hadsereg különböző fogyatékoságok miatt nem alkalmas a nyílt csatákra, s mégis erőltette azokat. Hadjáratainak többször volt külpolitikai és stratégiai célja, az expedíciók azonban nem mindig voltak kellően előkészítve.⁴⁰ A magyarországi hadi eseményeket következetesen a nemzetközi katonai és politikai helyzet összefüggésében szemléli.

A katonai tematika lehetőséget ad elbeszélő, novellisztikus jelenetek megformálására, miniatűr portrékra és jellemzésekre. A külföldi tisztek, diplomaták magatartását Rákóczi a magyarországi helyzethez fűződő viszonyuk szemszögéből ábrázolja. A csataleírások és elemzések gyakran indulattól feszülnek. A szerző katonai érdeklődését tanúsítja, hogy sárospataki könyvtárának 1701-es jegyzékén több hadtudományi és a hadi építészettel kapcsolatos mű található, köztük Vincenzo Coronelli, Georges Fournier, Christoph Heidemann és Simon Starowolski munkái.⁴¹ Rodostói könyvtárában megvolt Pierre Surirey de Saint Remy ezredes *Mémoires d'Artillerie* című, először 1697-ben, majd 1702-ben és 1707-ben újra kiadott, két kötetes tüzérségi szakmunkája.⁴² Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című, 1661–1663 körül készült katonai traktátusának 1705-ben megjelent első kiadását Forgách Simon tábornok Rákóczinak szóló ajánlással látta el.⁴³

³⁹ MARKÓ Árpád: *II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok* (s. a. r. MÉSZÁROS Kálmán). Nap Kiadó, Budapest 2003, 149.

⁴⁰ BÁNKÚTI Imre: Néhány gondolat a trencsényi csata (1708. augusztus 3.) előzményeiről és következményeiről. *Folia Historica* 19 (1994/1995), 65.

⁴¹ HECKENAST Gusztáv: II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701). *Irodalomtörténeti Közlemények* (1958), 25–36. Nr. 8., 23., 52., 118.

⁴² ÉVA KNAPP – GÁBOR TÜSKÉS: La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi. Nouvel essai de reconstitution. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39 (2015), 2., 185–208. Nr. 67.

⁴³ *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi* [Kolozsvár/Klausenburg/Cluj] 1705. A1/b–A5/a. MIKLÓS ZRÍNYI: *Remède contre l'opium turc. Appel à la nation hongroise contre l'occupation ottomane au XVIIe siècle*. Édition bilingue hongrois–français. (Introduction, traduction et notes de Jean-Louis Vallin.) Texte suivi d'un parallèle avec l'Exclamatio de Busbecq. Presses Universitaires de Septentrion. Villeneuve d'Ascq 2018. (Collection Littératures étrangères.)

A háborúra való felkészültség ismertetését a *Mémoires*-ban önmaga bírálataival kezdi:

„*J'étois alors [ti. a szabadságharc elején] âgé de 26 ans, sans expérience militaire et assez superficiellement instruit des affaires politiques et historiques. [...] J'avouerai donc que j'étois un aveugle qui conduisois des aveugles.*”⁴⁴

Rákóczi másutt is ír saját járatlanságáról a hadvezetésben. Ez az önkritika azonban csak részben állja meg a helyét; figyelme sokszor apró részletekre kiterjedt. Leírja például, hogy a katonák 1703-as eskütétele után maga jelölte ki az öröket a táborban, s éjjel kihallgatta beszélgetésüket, mert tudni akarta, hogyan vélekednek róla és vezéreiről.⁴⁵ Fontos volt számára, hogy biztosítsa a katonák felekezetüknek megfelelő lelki ellátását. Többször hosszsan elemzi a csatákban, ostromoknál elkövetett taktikai és stratégiai hibákat.

A szabadságharc fő céljaként a *Mémoires* ajánlásában és a mű elején Rákóczi a „haza”, azaz Magyarország és Erdély „idegen járom” alóli felszabadítását jelöli meg.⁴⁶ Mindkét műben kiemeli, hogy amikor a nép hívására 1703. június 13-án (valójában június 16-án) Magyarországra érkezett, az őt a határon váró „hadseregnek” csupán csekély volt a száma és hiányos a felszerelése:

„*Elles arrivèrent environ midi, armées de bâtons et de faux; au-lieu de 5000 hommes, à peine y en avoit-il 200 à pied qui eussent de méchans fusils de paysans, et 50 Cavaliers.*”⁴⁷

A *Mémoires*-ban részletesen taglalja egy harcképes hadsereg létrehozásának lépéseit és nehézségeit, amelynek létszáma a *Confessio* II. könyvének elején található megjegyzés szerint három év alatt Erdély és Magyarország területén hetvenötezer főre nőtt.⁴⁸ Az 1704-es év eseményeinél leírja a Heister generális által Forgách Simon csapatai fölött aratott győzelmet, és meg-

⁴⁴ *Mém.*, 66.

⁴⁵ Uo. 27.

⁴⁶ Uo. 14., 16–17.

⁴⁷ Uo. 26. „*Non excedebat illa quingentorum peditum et 50 equitum numerum [...]. Agrestium inermis manus! Hi mucronibus, illi falcibus, pauci sclopiis muniti belli et disciplinae militaris ignari!*”, lásd *Conf.*, 150.

⁴⁸ Uo. Ez a szám a hadtörténeti kutatások szerint 1705/1706 után egyre csökkent. Lásd MARKÓ: *II. Rákóczi Ferenc csatái*, 30., 18. jegyzet.

említi Károlyi Sándor hadainak váratlan megtámadását a császári csapatok által.⁴⁹

Ezt követően ismerteti a magyarok hadviselésének sajátosságait.⁵⁰ Rákóczi szerint Károlyi a Thököly alatt szolgált tisztek tanácsát követte, akik a háborúról az alábbi felfogást vallották:

*„Leur idée étoit de séjourner loin de l’ennemi, de ne tenir aucune garde, de bien boire et dormir, et après un long repos des hommes et de leurs chevaux, faire une course de trois ou quatre journées, pour tomber brusquement sur l’ennemi, le poursuivre s’il fuyoit, et rebrousser s’il résistoit. Cette idée sur la guerre étoit répandue dans toute la Nation.”*⁵¹

A portyázó hadviselés ironikus bírálatát követően így folytatja:

*„Or dans le commencement du soulèvement populaire sous mon commandement, ceux-ci [ti. a Thököly alatt szolgált katonák] primoient le plus; ils étoient écoutés, et par-là ils étoient devenus Officiers. Le service dans l’Infanterie étoit de tout tems méprisé de la Noblesse; elle croyoit ce Corps peu propre à de pareilles entreprises, elle tenoit à honte d’y servir; le proverbe étoit commun que c’étoit le métier d’un Chien de marcher toujours à pied, que l’Homme devoit se servir des animaux pour se faire porter.”*⁵²

A gyalogság szinte csak a török határokon lévő erődök kapuinak őrzésére volt használható, a távolabbi vállalkozásokhoz szekereken vagy csónakokon szállították. Thököly hadjárata alatt nagyon kevés gyalogos volt; a főurak maguk védték váraikat.

*„Voilà ce qui a produit l’ignorance totale des parties les plus essentielles de la Guerre dans la Nation hongroise”*⁵³ – vonja le a következtetést Rákóczi. A korszerű elméleti és gyakorlati képzés csaknem teljesen hiányzott a hadseregben.⁵⁴

⁴⁹ *Mém.*, 75–76.

⁵⁰ *Uo.* 77–78.

⁵¹ *Uo.*

⁵² *Uo.*

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ MARKÓ: *II. Rákóczi Ferenc csatái*, 179.

Nehezítette a háború ügyét Rákóczi szerint az is, hogy nem volt mód a katonák, azaz a nemesség és a „nép” különválasztására. A fegyelem megtartása érdekében le kellett volna váltania az első tiszteket:

„...azokat a durva, szemtelen és részeges parasztokat, akikkel a nemesség nem akart együtt szolgálni. A nemességet viszont rá kellett volna beszélni, hogy lépjen be a gyalogságba. A fegyverforgatók az említett okok miatt nem értettek a katonáskodáshoz – állapítja meg. – Minthogy egyszerre nem válhattam le a parasztezredeket – folytatja –, e második hadjárat elején brigadérosokat kezdtem kinevezni, hogy a nemességnek hűbéreseik és jobbágyaik fölött magasabb rangot adhassak. De ez a rendszabály, amelynek célja a hadak fegyelmezése lett volna, nem használt semmit a mindennapos vállalkozásokban és csatározásokban, mert ezek a brigadérosok képtelenek voltak vezényelni.”

Az újabb kutatások szerint Rákóczi egyetlen brigadérosa (vagy ezrede) sem lett volna eredményesebb hadvezér a többi generálisnál, ha tábornoki kinevezést kap.⁵⁵

További nehézséget okozott – folytatja Rákóczi –, hogy *„teljességgel hiányzott az, amit a had törzsének neveznek: az altisztek testülete.”* A káplárok és őrmesterek nem tudtak tekintélyt tartani a katonák előtt. Ezek voltak az okai az ellenség gyakori eredményességének. Később sikerült létrehoznia rendezett ezredeket, s naponta kapott kimutatást a szolgálatképes katonák számáról. Ekkor azonban egyaránt tartott attól, hogy fölfedje vagy eltitkolja e számokat:

*„Car la Nation [...] étoit prête d’entreprendre tout avec impétuosité, mais elle s’en désistait aisément, dès [...] que les espérances n’étoient pas remplies par le succès.”*⁵⁶

A vonuló hadsereg nagy kiterjedése láttán elbízták magukat, és csak az ütközetre és – mint másutt utal rá – a várható zsákmányra áhítoztak.⁵⁷ *„Le Soldat se débandoit par mépris du Chef, si on ne le conduisoit pas à l’en-*

⁵⁵ HECKENAST Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. *Hadtörténeti Közlemények* 107 (1994/4), 55.

⁵⁶ *Mém.*, 79.

⁵⁷ Vö. pl. *Mém.*, 94.

nemi ou si par quelque ruse, on eût voulu reculer.”⁵⁸ A hadsereg egyik állandó problémája a fegyelmezetlenség volt.⁵⁹ A hadak szegényes felszerelését Rákóczi így jellemzi:

„Le Soldat le mieux armé n’avoit qu’un fusil ou arquebuse à rouet, outre son sabre, et le nombre de ceux-ci étoit toujours fort inférieur à l’ennemi. On auroit pu les armer de piques, mais quel moyen avoit-on d’inspirer la confiance en cette arme à ce Soldat peuple, et lui en apprendre le maniement? Le Cavalier le mieux armé avoit une carabine de deux pieds de longueur, la bouche du canon en entonnoir, un sabre d’assez mauvaise trempe, un bidet mal embouché, une selle mal garnie, cependant la moitié d’un Régiment n’étoit pas si bien équipé. La représentation des grandes Armées étoit nécessaire pour imposer aux ennemis, mais lorsqu’on étoit mal-mené, leur courage s’élevoit et celui de la Nation s’abattoit.”⁶⁰

Többször panaszkodik Rákóczi a hadsereg tábornokaira. Részben azért, mert nem hajtották végre parancsait, vagy nem úgy hajtották végre, ahogy ő kívánta. Részben azért, mert rivalizáltak, vagy nem szívesen működtek együtt egymással, és – mint az 1704-ben a Dunántúlon működő három tábornokról, Forgách Simonról, Károlyi Sándorról és Esterházy Antalról írja – „[i]l y avoit alors trois Généraux dans la Basse Hongrie, [...] qui ne s’accordoient guère, à cause de leur génie et de leurs maximes opposées.”⁶¹ Ugyanakkor mentegeti őket elégtelen felkészültségük és hiányos katonai ismereteik miatt. Forgách Simon volt Rákóczi egyetlen elméleti képzettséggel rendelkező tábornoka,⁶² akit egy hadműveleti parancs nem teljesítése miatt 1706 novemberében elfogatott, de nem indított ellene eljárást, s ítélet nélkül fogságban tartotta a háború végéig.⁶³ A koroncói (1704. június 13.) és a zsibói (1705. november 11.) csaták elvesztése miatt Rákóczi Károlyi Sándort hibáztatja elsősorban,⁶⁴ az újabb kutatások szerint azonban elmarasztaló véleményét a körülmények pontos ismerete nélkül alkotta meg.⁶⁵ A zsibói vereséghez

⁵⁸ *Mém.*, 79.

⁵⁹ MARKÓ: *II. Rákóczi Ferenc csatái*, 248.

⁶⁰ *Mém.*, 79.

⁶¹ Uo. 76.

⁶² MARKÓ: *II. Rákóczi Ferenc csatái*, 18., 2. jegyzet.

⁶³ *Mém.*, 144–145.

⁶⁴ Uo. 74–76., 124–125.

⁶⁵ MARKÓ: *II. Rákóczi Ferenc csatái*, 64., 1. jegyzet.; CZIGÁNY István: A császáriak hadjárata 1705 őszén. *Hadtörténeti Közlemények* 28 (1981/1), 74–103., 102–103.

a katonai vezetésen belüli hatalmi harcok, a trencsényi csatavesztéshez (1708. augusztus 3.) Rákóczi következetlen magatartása is hozzájárult.⁶⁶ Saját felelősségét a katonai kudarcokban Rákóczi többnyire homályban hagyja.

1710 novemberében, a katonai összeomlás előtti helyzet ábrázolásakor a *Mémoires*-ban szemléletes képet kapunk Rákóczi találkozásáról az ellenség elől menekülőkkel:

*„Je trouvai des files de chariots de femmes des Nobles et des Officiers, en partie de la Basse Hongrie, dessus la Vaag, qui fuyoient devant l’ennemi, me protestans les larmes aux yeux la fidélité, l’arrachement de leurs maris, me demandant le logement et l’entretien; leurs petits enfans transis de froid pleuroient dans ces chariots, cassés et embarrassés dans la boue et dans la fange à demi gelée. Leur état me touchoit; je faisais ce que je pouvois; mais tout cela n’étoit pas capable de soulager leur état actuel, ni de les garantir de l’avenir.”*⁶⁷

Az összegző értékelés a szabadságharcról szubjektív és objektív tényezők összefonódását és egymásra hatását emeli ki:

*„Quiconque jugera sur ce fondement des affaires de Hongrie, attribuera l’heureux commencement de cette guerre à la trop grande précaution des ennemis dans leur conduite; il attribuera, dis-je, le progrès aux Garnisons et Forteresses mal pourvues, et encore plus mal défendues; enfin il imputera la mauvaise issue à l’ignorance, à l’inexpérience de la Nation, au manque d’argent et des armes qui sont les nerfs de la guerre, à la peste, et à la médiocrité des secours qu’on a reçus de la Cour de France.”*⁶⁸

Lényegében ehhez hasonló álláspontot képvisel, de árnyaltabb képet rajzol a bukásról Rákóczi a *Confessio* II. könyvében. Az okokat egységes narratívába szerkesztve először saját felelősségét emeli ki: „[A] csatákban járatlanságom miatt igen sok tévedést követtem el, és engedtem, hogy mások is elkövessenek, de emberi ítélkezéssel vizsgálva mindent: a pénzhiány és az általános hadvezetési tudatlanság tettek pontot [...] ügyeinkre [...]”.⁶⁹

⁶⁶ MARKÓ: II. Rákóczi Ferenc csatái, 33., 24. jegyzet.

⁶⁷ *Mém.*, 191.

⁶⁸ Uo. 66–67.

⁶⁹ „Non diffitebor ego, me plurimos in proeliis ignorantia errores commisisse ut plurimos ab aliis quoque commissos fuisse, sed humano judicio scrutando omnia, defectus aeris et

A pestis miatt végül az őrhelyekről is kipusztult a gyalogság, s ezek pótlása a csatamezőkön harcolók számát csökkentette. Az ellenség előrenyomulását és az általuk emelt kis erődítmények, sáncok építését a gyalogság hiánya miatt nem lehetett megakadályozni. A saját erődök részben a megvédésükre alkalmas és képzett tisztek hiánya; részben gyávaság vagy a védők elégtelen ereje; részben fenyegetés és ígéretések révén jutottak az ellenség kezére. A birtokaikról elűzött főurak, nemesek és a házas katonák tömege rendkívüli terheket róttak a népre.

„A családja megmentésére és táplálására ügyelő katona elhagyta a zászlókat, és szakadatlanul fülembé zúgott mind a nép, mind a menekülők könnyöire méltó panasza. A félig meztelen katonaság a fagy keménységétől űzve elhagyta állomáshelyét, ez fegyvereitől, az lovától, és valamennyien zsoldjuktól megfosztva jogosan tárták föl panaszait, és ahhoz, hogy katonai szolgálatban helytálljanak, inkább lehetőségük, mint akaratuk és hűségük hiányzott.”⁷⁰

ÖSSZEGZÉS

Műveivel Rákóczi célja nem csupán saját maga előnyös megörökítése a történelemben a „tényszerű” értelmező feldolgozása révén, hanem szeretné megérteni az életet és a saját „én”-jét. A *Confessio* és a *Mémoires* társadalmi kommunikációs eszközök, melyek visszatekintő módon ábrázolják, stilizálják át és „racionalizálják” az életét, illetőleg annak egy részét. Mindkét műben politikai paradigmák és vallási gondolati alakzatok lépnek kölcsönhatásba az önészlelés és önleírás mintázataival. A *Confessio* a belső, a *Mémoires* a külső történeteket állítja előtérbe, miközben mindkét mű – bár eltérő modalitású – alapvetően múltbeli tetteket, felismeréseket, meggyőződéseket és hiteket reflektál, illetve próbál meg utólag igazolni. Mindkettőben vezérmotívumnak számít a ragaszkodás egy korábbi döntéshez; fő feladatuk a szu-

communis belli gerendi inscientia rebus bene et audacte inchoatis et sub tempore cursus cuprae monetae alacriter continuatis, illa vilescente finem imposuerunt. Lásd *Conf.*, 168–169.

⁷⁰ „*Miles salvandae et alendae familiae suae attentus deserebat vexilla, et tam miserandae quaelae seu plebis seu exultantium meas continue feriebat aures; miles seminudus rigore frigoris compulsus suas deserebat stationes, hic armis, ille equo, omnes stipendio destituti iustas suas detegebant querelas, et in praestando servitio militari magis possibilitate quam voluntate et fidelitate deerat*.” Lásd *Conf.*, 169–170.

renitás-gondolat igazolása, a száműzetésben veszélybe került identitás megerősítése és védelme; a fenyegetettség, a menekülés és az elmagányosodás irodalmi feldolgozása.⁷¹ Rákóczi megkísérli, hogy politikai, diplomáciai és katonai vereségeit erkölcsi győzelemként ábrázolja. Mindez alapvetően befolyásolja a Magyarországról rajzolt képet.

A két mű Magyarország-képében különböző arányban és más-más módon jelenik meg a tényyszerűség, valóságközeli ábrázolás és fikció vegyítése. A három tényező viszonyának fő jellemzői a *Confessióban* az elbeszélő gyakori perspektívaváltása; a tények, a fikció és a félfikció közti állandó ingadozás; az életút tudatosan teologizált, vallási-mitikus áthangolása. A fikció gyakran a hitelesség létrehozásának eszközéül szolgál, s előfordul, hogy gyermek- és ifjúkori traumákból, szándékolt szubjektivitásból vagy a nevelés sajátosságaiból eredeztethető. Miközben Rákóczi számos eseményt és jelenséget többé-kevésbé valósághűen rögzít, változatosan alkalmazza az irodalmi átformálás és retorikai szerkesztés eszközeit. A megváltozott viszonyoknak és saját célkitűzésének megfelelően válogat a múlt eseményeiből, miközben több körülményt szándékosan elhallgat. Azzal, hogy újra és újra önmagát vádolja, valójában felmentést remél az olvasótól. Nem tematizálja kellő világossággal személyes felelősségét a történelemért, s igyekszik áldozatként bemutatni önmagát. Úgy törekszik a „tárgyilagosságra”, hogy a magyar történelem számára fontos eseményeit és az ország aktuális helyzetét a saját politikai és katonai törekvéseinek szempontjából, az önigazolás igényével ábrázolja. Több ponton csúsztatást és a rendi szemléletből adódó elfogultságot találunk a Habsburgok magyarországi szerepének megítélésében.

A *Mémoires* személyes tanúságtétel egy politikai-katonai kísérletről, egyben részleges felelősségvállalás a történelemért. A mű egy politikai gondolat, egy morális magatartás és egy vívódásban kiharcolt meggyőződés kifejezője. Itt előtérbe lép a történetírói szerep, a résztvevő és szemtanú krónikási attitűdje, s megfogalmazódik a magyar rendi társadalom bírálata. A szerző tiszttában volt az emlékirat készítésének szabályaival, ismerte a műfajjal kapcsolatos elvárásokat, s tudta: az emlékirat történeti dokumentum jellegéhez kevésbé illik a spirituális hang és önértelmezés. Rákóczi a nemzeti, történelmi feladatok végrehajtását, a hadvezér és politikus tetteit állítja a középpontba, s bár kevesebb a személyes megszólalás, itt is többször bevallja a maga és nemzete „hibái”-t. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a két mű a magán-

⁷¹ Gábor TUSKÉS: *Psychomachie d'un prince chrétien: au carrefour des genres autobiographique et religieux*. François II Rákóczi: *Confessio peccatoris*, I–II. *Chroniques de Port-Royal* 66 (2016). 401–426.; 67 (2017), 323–341.

ember és a politikus-hadvezér Rákóczi kétféle énjét vetíti ki és irodalmiasítja, részben eltérő eszközökkel. Mindkét mű Magyarország-képében különböző valóságszintekkel kell számolnunk, melyek közül az egyik az önéletrajzi elbeszélés, az emlékezés és értelmezés szintje. Tényszerűség és fikcionalitás – fikció, félfikció és nemfikció – csak együtt, egymás viszonylatában érvényesek.

Rákóczi szabadságkultusza a két mű történelmi, társadalmi és katonai vonatkozásainak számbavétele alapján szorosan kötődött a magyar függetlenségi hagyományhoz, azon belül különösen a 17. századi szabadságküzdelmekhez.⁷² Ennek folytatását Istentől rendelt kötelességnek, küldetésnek tekintette. Szabadságfogalma magában foglalja a szabad királyválasztást, a törvényeket megsértő uralkodó elleni felkelés jogát, a nemesi kiváltságokat és a törvények megtartását; beletartozik a független állam, az ország érdekeit szolgáló gazdaságpolitika, az ipar és kereskedelem fejlesztése, valamint a műveltség terjesztése. A célokat a különböző társadalmi rétegek, népek és felekezetek összefogásával, fegyveres harccal akarta elérni.

⁷² KÖPECZI: *A bujdosó Rákóczi*, 558–559.